NUKUU ZA AKSIOLOJIA

Falsafa ya Thamani: Maana, Matawi, Nadharia na Umuhimu Wake katika Maisha na Elimu

Mwandishi: Mkufunzi Japhet Sampala

1. Utangulizi

Aksiolojia ni tawi la falsafa linalochunguza thamani. Huchunguza mambo tunayoyaona kuwa mema, mabaya, mazuri, muhimu, ya haki au yenye maana. Katika maisha ya kila siku watu hufanya maamuzi kwa kuzingatia thamani fulani: uaminifu, haki, upendo, uzuri, wajibu, uhuru na heshima. Aksiolojia hutusaidia kuuliza kwa nini tunayaona mambo hayo kuwa ya thamani na kwa misingi ipi tunapaswa kuyachagua.

Kwa hiyo, aksiolojia si orodha tu ya tabia nzuri. Ni uchunguzi wa kifalsafa kuhusu maana ya thamani, chanzo chake, namna ya kuitambua, na jinsi thamani mbalimbali zinavyoweza kupimwa au kulinganishwa.

2. Maana na chimbuko la neno Aksiolojia

Neno Aksiolojia limetokana na maneno ya Kigiriki: axios, linalomaanisha thamani au kinachostahili, na logos, linalomaanisha elimu, maelezo au uchunguzi. Kwa maana hiyo, aksiolojia ni uchunguzi wa kifalsafa kuhusu thamani.

Katika falsafa ya kisasa, aksiolojia hutumika kama eneo pana linalojumuisha hasa maadili (ethics) na falsafa ya sanaa au uzuri (aesthetics). Baadhi ya mijadala yake pia hushughulikia thamani za kijamii, kisiasa, kielimu, kiuchumi na kimazingira.

3. Malengo ya Aksiolojia

- kueleza maana ya thamani na aina zake;
- kuchunguza misingi ya kutofautisha mema na mabaya, haki na dhuluma;
- kuchunguza maana ya uzuri, ladha na ubora wa kazi za sanaa;
- kusaidia watu kufanya maamuzi yenye sababu na uwajibikaji;
- kuchunguza migongano ya thamani na namna ya kuipima;
- kueleza nafasi ya thamani katika malezi, jamii na elimu.

4. Maswali ya msingi ya Aksiolojia

- Thamani ni nini, na kitu huwa na thamani kwa sababu gani?
- Je, mema na mabaya ni ya kweli kwa wote au hutegemea jamii na mazingira?
- Je, thamani hugunduliwa au huundwa na binadamu?
- Ni nini kinachofanya tendo liwe la haki au lisilo la haki?
- Uzuri ni sifa ya kitu chenyewe au hutegemea mtazamaji?
- Thamani mbili zinapogongana, tunapaswa kuamua kwa kutumia kigezo gani?

5. Matawi makuu ya Aksiolojia

5.1 Maadili (Ethics)

Maadili ni tawi la falsafa linalochunguza mwenendo wa binadamu, wajibu, haki, wajibu wa mtu kwa wengine, na misingi ya kutambua tendo jema au baya. Hujadili maswali kama: Tunapaswa kuishi vipi? Ni wajibu gani tunao kwa wengine? Je, nia njema inatosha kufanya tendo liwe jema?

Maadili yana maeneo madogo matatu yanayotajwa mara nyingi:

- Maadili ya kinadharia (Meta-ethics): huchunguza maana na msingi wa kauli za kimaadili. Kwa mfano, kauli “uaminifu ni wema” ina maana gani, na ukweli wake hupimwaje?
- Maadili elekezi (Normative ethics): hutafuta kanuni au vigezo vinavyoelekeza namna tunavyopaswa kutenda. Hujadili wajibu, matokeo, haki na tabia njema.
- Maadili tumizi (Applied ethics): hutumia kanuni za maadili kuchambua changamoto halisi kama rushwa, usiri wa taarifa, haki za watoto, mazingira na matumizi ya teknolojia.

5.2 Falsafa ya Sanaa na Uzuri (Aesthetics)

Aesthetics huchunguza uzuri, sanaa, ladha, ubunifu na namna watu wanavyotambua au kuthamini kazi za sanaa. Hujadili maswali kama: Uzuri ni nini? Je, kazi ya sanaa lazima iwe nzuri ili iwe na thamani? Je, ladha ya kisanaa ni ya mtu binafsi au kuna vigezo vinavyoweza kujadiliwa?

Mifano ni tathmini ya muziki, ushairi, uchoraji, uchongaji, usanifu wa majengo, ngoma na urembo wa mazingira. Katika jamii, kazi ya sanaa inaweza kuthaminiwa kwa ubunifu, ujumbe, ustadi, historia au uwezo wake wa kuibua hisia na tafakuri.

6. Aina za thamani

- Thamani ya kimaadili: uaminifu, haki, huruma, uwajibikaji na kutenda bila upendeleo.
- Thamani ya uzuri: ubora wa kisanaa, mpangilio, uwiano, ubunifu na mvuto wa kazi.
- Thamani ya kijamii: mshikamano, amani, ushirikiano, utu na kuheshimiana.
- Thamani ya kielimu: ukweli, udadisi, fikra tunduizi, maarifa na kujifunza maisha yote.
- Thamani ya kiuchumi: manufaa au umuhimu wa bidhaa na huduma katika matumizi na uzalishaji.
- Thamani ya kimazingira: uhifadhi wa viumbe, maji, ardhi na rasilimali kwa vizazi vya sasa na vijavyo.

Thamani hizi zinaweza kuhusiana au kugongana. Kwa mfano, faida ya kiuchumi ya haraka inaweza kupingana na wajibu wa kuhifadhi mazingira.

7. Nadharia kuu za kimaadili

7.1 Uutilitari (Utilitarianism)

Uutilitari hutathmini tendo kwa kuangalia matokeo yake. Kwa muhtasari, tendo huchukuliwa kuwa jema ikiwa huleta manufaa au ustawi mkubwa zaidi kwa watu wanaohusika. Jeremy Bentham na John Stuart Mill ni wanafalsafa muhimu katika maendeleo ya mtazamo huu. Changamoto yake ni namna ya kupima furaha au madhara, na kuhakikisha haki za wachache hazivunjwi kwa kisingizio cha manufaa ya wengi.

7.2 Maadili ya wajibu (Deontology)

Mtazamo huu husisitiza wajibu na kanuni za kimaadili, badala ya kutegemea matokeo pekee. Immanuel Kant alisisitiza kwamba binadamu wanapaswa kutenda kwa kanuni ambazo wangekubali

zitumike kwa wote, na wasiwatumie wengine kama vyombo tu vya kufanikisha malengo yao. Changamoto ni kwamba wajibu tofauti unaweza kugongana katika hali fulani.

7.3 Maadili ya tabia njema (Virtue Ethics)

Nadharia hii huweka mkazo katika kujenga tabia na hulka njema, kama ujasiri, kiasi, hekima, haki na ukarimu. Aristotle ni mwanafalsafa mkuu anayehusishwa na mtazamo huu. Swali lake kuu si tu “Nifanye nini?” bali pia “Ninapaswa kuwa mtu wa aina gani?”

7.4 Uhusiano wa kimaadili (Moral Relativism)

Mtazamo huu huchunguza namna hukumu za kimaadili zinavyoweza kutegemea tamaduni, jamii au mazingira. Unatukumbusha kuelewa muktadha wa jamii mbalimbali. Hata hivyo, huibua swali gumu: je, kuna matendo ambayo yanaweza kukosolewa hata kama jamii fulani inayakubali?

7.5 Nadharia ya haki (Theories of Justice)

Nadharia za haki huchunguza mgawanyo wa haki, fursa, wajibu na rasilimali katika jamii. Hujadili usawa, haki ya kiutaratibu, haki ya kijamii na namna taasisi zinavyopaswa kuwatendea watu. John Rawls ni mmoja wa wanafalsafa wa kisasa waliochangia mjadala huu.

8. Mitazamo kuhusu uzuri

- Mtazamo wa uzuri wa kidhahania: hudai kuwa kuna vigezo au sifa za uzuri ambazo hazitegemei tu hisia za mtu mmoja.
- Mtazamo wa uzuri wa kibinafsi: husisitiza kuwa ladha na uzoefu wa mtazamaji vina nafasi kubwa katika kuhukumu uzuri.
- Mtazamo wa muktadha wa kijamii na kitamaduni: hueleza kuwa namna ya kuthamini sanaa na uzuri huathiriwa na historia, mila na mazingira ya jamii.

Mitazamo hii inaweza kusaidia kujadili kazi ya sanaa bila kudhani kwamba kila mtu lazima apende kitu kilekile.

9. Tofauti kati ya Maadili na Aesthetics

Maadili huzingatia zaidi mema na mabaya, wajibu, haki na mwenendo wa binadamu. Aesthetics huzingatia uzuri, sanaa, ladha na uzoefu wa kisanaa. Hata hivyo, maeneo haya yanaweza kukutana: kwa mfano, sanaa inaweza kuwa nzuri kisanaa lakini ikawa na ujumbe unaozua mjadala wa kimaadili.

10. Umuhimu wa Aksiolojia katika maisha ya kila siku

- Husaidia kufanya maamuzi kwa kuzingatia sababu, utu na matokeo kwa wengine.
- Hujenga uwajibikaji, uaminifu, haki na kuheshimu utu wa binadamu.
- Husaidia kutatua migogoro ya thamani, kama faida dhidi ya uhifadhi wa mazingira.
- Hukuza kuthamini sanaa, urithi wa jamii na ubunifu.
- Husaidia kutathmini matangazo, taarifa na mienendo kwa kujiuliza kama ni ya kweli, yenye manufaa na yenye heshima.
- Huchochea mijadala ya haki, usawa na wajibu wa raia katika jamii.

11. Umuhimu wa Aksiolojia katika elimu

Aksiolojia ina nafasi muhimu katika elimu kwa sababu shule si mahali pa kupata maarifa pekee; pia ni mazingira ya kujenga tabia, misimamo na uwezo wa kufanya maamuzi.

- Malezi ya tabia: huimarisha uaminifu, nidhamu, heshima, uvumilivu na uwajibikaji.
- Uamuzi wa kitaaluma: humsaidia mwalimu kutenda kwa haki, kutunza siri za wanafunzi na kuepuka upendeleo.
- Ujumuishi na usawa: huchochea kuheshimu tofauti za wanafunzi na kutoa fursa za kujifunza bila ubaguzi.
- Uthamini wa maarifa: hujenga kupenda ukweli, udadisi, ushahidi na fikra tunduizi.
- Uthamini wa sanaa na utamaduni: husaidia wanafunzi kutambua ubunifu, urithi na mitazamo mbalimbali.
- Uraia mwema: huandaa wanafunzi kushiriki katika jamii kwa amani, haki na uwajibikaji.

Mfano wa darasani: mwalimu anapopanga vikundi, anapaswa kuhakikisha kila mwanafunzi anapata nafasi ya kushiriki. Hapa thamani ya haki na usawa inaongoza uamuzi. Mwalimu anapotumia kazi za sanaa za eneo husika, anakuza pia kuthamini utamaduni na ubunifu.

12. Mifano ya matumizi ya Aksiolojia katika mazingira ya Tanzania

- Shuleni: kupinga udanganyifu katika mitihani na kuthamini juhudi halisi za mwanafunzi.
- Katika jamii: kusaidia jirani mwenye uhitaji kwa kuzingatia huruma na utu.
- Katika uongozi: kutumia rasilimali za umma kwa uwazi na uwajibikaji.
- Katika mazingira: kutunza vyanzo vya maji na kuepuka uchafuzi hata pale ambapo uchafuzi unaweza kuleta faida ya haraka.
- Katika sanaa: kuthamini muziki, ngoma, ushairi na kazi za mikono za jamii mbalimbali bila kudharau tofauti zao.

13. Changamoto katika kuchambua thamani

- Tofauti za tamaduni na imani zinaweza kuleta mitazamo tofauti kuhusu thamani.
- Thamani zinaweza kugongana, kwa mfano uhuru wa mtu na usalama wa jamii.
- Hisia, maslahi binafsi na shinikizo la kundi vinaweza kuathiri maamuzi.
- Si rahisi kila wakati kupima uzuri, furaha, haki au manufaa kwa kipimo kimoja.
- Kanuni nzuri zinaweza kutafsiriwa tofauti katika mazingira tofauti.

Njia mojawapo ya kukabiliana na changamoto hizi ni kuchunguza ukweli wa jambo, kutambua wahusika, kuzingatia haki na madhara, kusikiliza mitazamo tofauti na kutoa sababu zinazoeleweka kwa uamuzi unaofanywa.

14. Wanafalsafa muhimu katika mjadala wa thamani

- Plato: alijadili maumbo au mifano ya milele ya mema na uzuri katika falsafa yake.
- Aristotle: alichunguza tabia njema, furaha ya maisha na namna ya kuishi maisha bora.
- Immanuel Kant: alisisitiza wajibu, kanuni za jumla na heshima kwa utu wa binadamu.
- Jeremy Bentham: alihusishwa na uutilitari na tathmini ya matendo kwa matokeo yake.

- John Stuart Mill: aliendeleza uutilitari na kujadili furaha, uhuru na manufaa ya jamii.
- John Rawls: alichangia nadharia za haki na usawa katika taasisi za jamii.

15. Tofauti kati ya Aksiolojia, Epistemolojia na Metafizikia

Aksiolojia huchunguza thamani: nini ni chema, kizuri au cha haki. Epistemolojia huchunguza maarifa: tunajuaje na tunathibitishaje tunachodai kujua. Metafizikia huchunguza uhalisia na uwepo: nini kipo na asili ya vitu ni ipi. Matawi haya yanahusiana kwa sababu maamuzi yenye thamani hutegemea pia tunachokijua na tunavyoelewa uhalisia.

16. Muhtasari

Aksiolojia ni tawi la falsafa linalochunguza thamani. Matawi yake makuu ni maadili na falsafa ya sanaa/uzuri. Maadili huchunguza mema na mabaya, wajibu na haki; aesthetics huchunguza uzuri, sanaa na ladha. Nadharia kama uutilitari, maadili ya wajibu na maadili ya tabia njema hutoa njia tofauti za kuchambua maamuzi. Katika elimu, aksiolojia husaidia kujenga tabia, haki, uwajibikaji, uthamini wa maarifa na ubunifu.

17. Maswali ya kujipima

- Eleza maana ya Aksiolojia na chimbuko la neno hilo.
- Taja na fafanua matawi mawili makuu ya Aksiolojia.
- Tofautisha maadili ya kinadharia, maadili elekezi na maadili tumizi.
- Eleza tofauti kati ya uutilitari na maadili ya wajibu.
- Fafanua nadharia ya tabia njema kwa kutumia mfano wa mwalimu.
- Kwa nini thamani zinaweza kugongana? Toa mfano mmoja.
- Eleza umuhimu wa Aksiolojia katika elimu ya msingi nchini Tanzania.
- Tofautisha Aksiolojia, Epistemolojia na Metafizikia.
- Je, uzuri ni wa kibinafsi au una vigezo vya pamoja? Jadili.
- Eleza njia tatu ambazo mwanafunzi anaweza kuonesha thamani ya haki na uwajibikaji shuleni.

18. Hitimisho

Aksiolojia hutusaidia kuelewa kwa kina mambo tunayoyathamini na sababu za kuyathamini. Hutoa misingi ya kutafakari kuhusu mwenendo mwema, haki, uzuri na wajibu wetu kwa wengine. Katika elimu, maarifa yanapaswa kuambatana na malezi ya thamani zinazomwezesha mwanafunzi kuishi kwa utu, kuheshimu wengine na kuchangia maendeleo ya jamii. Hivyo, aksiolojia ni sehemu muhimu ya falsafa na ya maisha ya kila siku.

19. Istilahi muhimu

- Thamani: umuhimu au ubora unaofanya jambo lionekane kuwa la kustahili.
- Maadili (Ethics): uchunguzi wa kifalsafa kuhusu mema, mabaya, wajibu na mwenendo.
- Aesthetics: uchunguzi wa uzuri, sanaa na ladha.
- Uutilitari: mtazamo unaotathmini matendo kwa matokeo na manufaa yake.

- Deontology: mtazamo unaosisitiza wajibu na kanuni za kimaadili.
- Virtue Ethics: mtazamo unaosisitiza kujenga tabia njema.
- Haki (Justice): kutenda na kupanga mambo kwa misingi ya usawa, stahili na kutopendelea.

20. Marejeo (APA)

Aristotle. (2009). The Nicomachean ethics (W. D. Ross, Trans.; L. Brown, Rev.). Oxford University Press.

Beardsley, M. C. (1981). Aesthetics: Problems in the philosophy of criticism (2nd ed.). Hackett Publishing.

Driver, J. (2014). Ethics: The fundamentals (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Kant, I. (2012). Groundwork of the metaphysics of morals (M. Gregor & J. Timmermann, Eds. & Trans.; 2nd ed.). Cambridge University Press.

Mill, J. S. (2001). Utilitarianism (G. Sher, Ed.; 2nd ed.). Hackett Publishing.

Plato. (1997). Complete works (J. M. Cooper, Ed.). Hackett Publishing.

Rawls, J. (1999). A theory of justice (Rev. ed.). Harvard University Press.